

BIRÓ ZOLTÁN

Hát ide figyelj, édes fiam...

A szülő-gyerek kapcsolat párbeszédük tükrében

A kultúrák, emberi közösségek vizsgálatában a szemléletváltás korát éljük. A szókincs, a tárgyi kultúra, a szokások, a hiedelmek adathalmainak birtokában most már olyan „nyelvtanok” megalkotása a cél, amelyek megmagyarázzák egy-egy kultúra, vagy kisebb közösség működését, beleértve természetesen kialakulásuk és szétesésük történetét is. Ezeknek a működési nyelvtanoknak egyik kulcsmozzanata éppen az idősebb generációnak a fiatalabb generációhoz való viszonya (Lásd ezzel kapcsolatban Mahler 1983, 1986 Mihuş 1985). Ami minket, az úgynevezett „modern” kultúrához tartozókat illet, azt kell mondanunk, hogy a fiatalabb generációhoz való viszonyulásunknak két, egymástól lényegesen különböző arca van. Annak, ahogyan mi, idősebbek a fiatalokhoz viszonyulunk (és természetesen ahogyan hozzánk a nálunknál idősebbek viszonyulnak) van egy ünnepinek és hétköznapiak nevezhető oldala. A kettő csak egymáshoz való viszonyában, egymást kölcsönösen feltételezve él. A nyelvhasználat szintjén ez a viszonyulás rendszerint ítéletekben, állásfoglalásokban, értéktartalmakkal terhelt kijelentésekben ölt testet.

Ünnepi pillanatainkban azt mondjuk, hogy „ők alkotják a jövőt”, „ők az erősek, a tehetségesek, a bátrak”, „ők fogják kiteljesíteni a mi munkánkat”, „ők folytatják majd, amit mi elkezdtünk” és így tovább. Ilyen ünnepi pillanatokban költöket, írókat, neves személyeket idézünk, szavainkban biztatás, hit és nem kevés meghatottság van, s mindez ugyanakkor önmagunk irányában számvetést,

nemegyszer rezignált lemondást jelent. Példát sokat idézhetnénk, gondoljunk csak a ballagások búcsúszavaira, a nagykorúsítási ünnepségek mondataira, a fiatal házасokat célbavevő, félig-meddig tréfás megjegyzésekre. A hétköznapok világában azonban a különbségből adódó távolság megfogalmazása már egészen más tartalmakkal telítődik. Ezek többnyire a számonkérés, a követelmények megfogalmazásának pillanatai, amikor főleg azt hangsúlyozzuk, hogy még mennyi mindent nem képesek megtenni, még mennyit kell fejlődniük, alakulniuk stb. Ez bizony néha olyan kemény szülői dorgálásokban jut kifejezésre mint „Nem vagy jó semmire, édes fiam!”, „Veled semmit sem lehet kezdeni!”, „Egyszer már benőhetne a fejed lágya!” és így tovább. A vonzást és taszítást hordozó viszonyulásoknak külön-külön megvan a maga saját ideje, helye, formája az éppen adott közösség működésében, azt is mondhatjuk, hogy minden közösségen belül kialakul ennek a kétféle viszonyulásnak egy igen-igen kényes egyensúlya. S mint minden egyensúlyállapot, ez is felbillenhet akár külső, akár belső hatások nyomán. A következő oldalakon egy ilyen elmozdulást szeretnék részletesebben bemutatni.

A „PREURBÁNUS” CSALÁD

Vizsgálatom tárgya a szülők és a középiskolás korú fiatalok viszonya az úgynevezett „preurbánus” családban. Ezzel a névvel olyan családokat jelölök, amelyek átmeneti helyzetben vannak a szó szoros értelmében vett falusi és a városi családtípus között (Biró 1984. 89, 124—127). A továbbiakban részletesen kitérek ennek az átmeneti jellegű családtípusnak a jellemzésére és elemzem majd a változás két végpontján álló családtípus közti eltéréseket is. Bevezetésként csupán néhány olyan vonását sorolom fel, amelynek alapján az olvasó a saját közvetlen környezetében is fölismerheti ezt a típust. Ezzel már meg is jelöltem egy fontos dolgot: a preurbánus család meglehetősen gyakori. Különösen a gyorsan iparosodó, urbanizálódó vidékeken találkozhatunk vele nagy számban, mind a város közvetlen vonzáskörzetébe belekerült falvakban mind magukban a frissen épült városokban. Rend szerint 4—5 tagot számláló kétgenerációs család, amelyet egy alapvető kettősség jellemez: a családon belüli min-

dennapi kommunikációs kapcsolatokat valamint — ezekben a kapcsolatokban megtestesülő — szerepeket a szülők a falu hagyományos érték- és normarendszere alapján szeretnék kitermelni és működtetni, ezzel szemben a gyerekek egyre több olyan elemet igyekeznek belevinni ezekbe a kapcsolatokba és szerepekbe, amelyek egy más világ, mindenekelőtt a városi életvitel és életvilág termékei. Azt a családot, amelynek mindennapi működését ez a kettőség alapvetően meghatározza, preurbánus családnak tekinthetjük. Természetesen ez a kettőség igen eltérő mértékben jelentkezhet, s ennek alapján az ebbe a típusba tartozó családok egy skálán lennének elhelyezhetők. A skála alsó pontján állnak az urbanizálódás áramába éppen csak belekerült családok, amelyek most gyakorolják az állami munkahellyel, az ingázással, a lakótérváltással, a más igények szerinti idő-, illetve energiabeosztással és sok más egyéb újdonsággal járó átmeneti életforma alapelemeit. Itt már jelentkezik az előbbieken említett kettőség, de még nem szól bele igazán a család „kommunikációs életének” az alakulásába, inkább csak úgy jelentkezik mint az új helyzet szükségszerű mellékterméke. A skála felső szintjén pedig azok a családok vannak, amelyekben az évek folyamán az életvilág megélésének kétféle gyakorlata már mélyen beleivódott a családtagok közti mindennapi gesztusok, beszédváltások mozzanataiba és olyan merev viselkedési, beszélési rituálék alakított ki, amelyek majd csak a gyerekek a családból való kiválásával (főiskola, munkahelyre költözés, katonai szolgálat, házasság stb.) számolódnak fel.

A legtöbb preurbánus család azokban a kisvárosokban van, amelyek az utóbbi két évtizedben „nőtték ki” magukat. A tízosztályos oktatás általánossá válásával, valamint a szakiskolák és esti líceumok vonzereje folytán egyre több fiatal választja — hosszabb-rövidebb ideig — a várost. Ez a kapcsolat — még más tényezők segítségével — oda vezet, hogy falun is egyre nő a preurbánus családok száma. E felfelé ívelő tendencia késztetett egyfelől arra, hogy ezt a családtypust közelebről is megvizsgáljam. Másfelől pedig az a felismerés, hogy a preurbánus család a szó szoros értelmében véve az átmenet terepe, hiszen ő maga nem válik urbánus családdá, csupán azt a teret jelenti, amelynek a működése mintegy rákényszeríti a benne felnövő gyereket egy *urbánusabb* családmódel kiépítésére,

mint amilyenben ő nevelkedett. Majd látni fogjuk, a pre-urbánus család nem kevés kellemetlen vonással is rendelkezik — amit végső soron a változás szükségszerű velejárójaként is felfoghatunk —, de nem lehet megtagadni tőle azt a pozitív vonást, hogy pusztá létezésével is óriási nyomást gyakorol egy tőle különböző, hozzá viszonyítva legalább egy fokkal urbánusabb családmoddell kiépítésének irányába. A tapasztalat arra utal, hogy itt nem egyetlen generációra van méretezett többlépcsős folyamattal állunk szemközt. Ennek vizsgálata azonban már nem tartozik jelen tanulmány körébe. Ez az írás arra kíván figyelni, hogy mi történik a szülő és a gyerek között a pre-urbánus családban. Nap mint nap sok gyakorlati kérdés merül fel ezzel kapcsolatban. Gondoljunk például a szülőkre, akik maguk is egy új életvitelt tanulva gyakran meg sem tudják magyarázni maguknak azt, ami a gyerekeikkel történik, és ha beszélni kezdenek róluk, akkor vége-hossza nincs a panaszáradatnak: „Állandóan ez kell meg az kell neki!”, „Nem siet haza, hogy segítsen!”, „Mindenre külön meg kell kérni!”, „Örökké csak zenét hallgatna!”, „A mozi a mindene!”, „Nem tetszenek nekem a barátai!” és így tovább, szinte a végtelenségig. Pedig ezek a gyerekek dolgozni is tudnak, tanulni is, s nem csupán zenehallgatásból élnek! Ha pedig őket szólaltatjuk meg, akkor az érem másik oldalát látjuk. Az itt megemlíthető szövegek nem kevésbé elfogultak és türelmetlenek, mint amilyeneket az előbb felsoroltam, csak most már a szülők kerülnek nem éppen hízelgő megvilágításba. Az első dolog, amit az elemzés érdekében tehetünk az, hogy ezt a konfliktust „természetes” dolognak fogjuk fel. De ugyanakkor jó, ha tudjuk, hogy itt nem csak generációs nézeteltérésről van szó, hanem egy sokkal összetettebb jelenségről (Lásd: Ami a párbeszéd mögött van — című alfejezetet).

További okot szolgáltatott az elemzésre az is, hogy az urbanizáció vizsgálatában még ma is többnyire az adatok összegyűjtése dominál, jóval kevesebb tér jut a folyamatok természetének az elemzésére. A preurbánus család pedig, mint az urbanizáció médiuma, kitűnő terepet kínál az egész társadalmat átfogó átalakulási folyamat egy szempontból történő megragadásához. Éppúgy ismereteket szolgáltathat az értékek, normák rendszere újraelakulásának kutatásához, mint a család funkcióinak elemzéséhez

vagy a fiatalságnak, mint közvetítő szerepű társadalmi csoportnak az értelmezéséhez. Minderről nálunk már nagyon sok könyv, tanulmány megjelent, elemzéseim az ezekben a munkákban megfogalmazott következtetésekre, problémafelvetésekre kívánok reflektálni, értelmezéseket alkotva egy szűkebb terület, a preurbánus család működésének világából.

A PÁRBESZÉD, MINT CSALÁDI ESEMÉNY

A szülő és a gyermek közti kapcsolat (a továbbiakban Sz és Gy) a családon belül zajló személyközi viszonyulások egyik, gyakoriságában és fontosságában egyaránt előkelő helyet elfoglaló eseménnytípusa. A típus sok-sok mindennapi, konkrét esemény lejátszódásából áll össze. Ha ezekből egy átlageseményt veszünk szemügyre, azt látjuk, hogy abban a hangzó nyelv mellett épp olyan — ha nem fontosabb! — szerepet játszik a gesztusok, az arcjáték, az öltözet, a térhasználat nyelve is. A túlságosan szűknek bizonyuló „párbeszéd”, vagy „beszélgetés” fogalma helyett tanácsosabb az „esemény” megjelölést használni (Goffman 1981), amely sokkal jobban utal az Sz és Gy között beszélgetés címén lejátszódó komplex folyamatra. Minden ilyen esemény tulajdonképpen egy öntörvényű világ, amelynek megvannak a maga térbeli, időbeli kontúrjai, szerepei, szerkezeti egységei stb.

A preurbánus család eseményeit közvetlenül megfigyelni nem, vagy csak nagyon sok kompromisszum árán lehet. Mindenekelőtt azért nem, mert a megfigyelő nem léphet be „büntetlenül” a család megszokott, intim nyelvhasználatának és kapcsolatkulturájának burkába. Az „idegen” szem előtt a jól begyakorolt „házi” viselkedések megbicsaklanak, széttöredeznek, s rövid idő alatt többé-kevésbé sikeres szerepléssé, reprezentációvá alakulnak át. Ha pedig a külső megfigyelő valamilyen különleges eljárás folytán észrevétlenné is tudná tenni magát, a megfigyelt eseményből vajmi keveset értene meg, mert a sokévi gyakorlat a családon belül forgalmazott szavaknak, gesztusoknak, térbeli helyzeteknek olyan „titkos nyelvét” alakította ki (Eliade 1938), amely erős védő/elhatároló hálót von a benne közvetlenül résztvevők és az őt körülvevő világ közé.

Mindez persze nem jelenti a közvetlen megfigyelések

kiiktatását, sőt, azok — ha lehetőség van alkalmazásukra — nagyon is fontosak. Csupán arról van szó, hogy számolni kell e módszer nehézségeivel és korlátaival, s ugyanakkor félre kell tenni azt a hitet, hogy a kutató az eseményt látva egyértelműen értelmezni is tudja azt! Igen, hogyha sokáig abban a környezetben él, és maga is az esemény cselekvő részesévé válik vagy legalábbis el tudja játszani ezt a szerepet. A preurbánus család esetében azonban mindez kivitelezhetetlen, hiszen nem költözhetünk be egyetlen családba sem, még kevésbé az összesbe. Mindez együttesen érvel amellett, hogy olyan közvetett vizsgálati módszereket kell választanunk, amelyek érvényes magyarázatokkal tudnak szolgálni a vizsgált eseményekre vonatkozóan. Az ilyen kerülőnek látszó, de végső soron hatékonyabbnak ígérkező megközelítések mögött a következő felfogás áll: a kutató olyan helyzeteket kell keresen vagy valamilyen módon kikényszerítsen, amelyekben az esemény résztvevői (alanyai) a saját maguk számára értelmezik, interpretálják az esemény egészét vagy részleteit, az eseményben önmagukat, az eseményről vallott nézeteiket, állásfoglalásaikat stb. Ez az interpretáció nem feltétlenül tudatos, hiszen hordozhatják olyan „rejtett” síkok is, mint egy-egy gesztus, hangsúly, az eseményekkel való azonosulás jelzése és még sok máségyéb. Persze a maga során a kutató is értelmezni (interpretálni) kíván, az adott esemény lényegét, értelmét kívánja kibogozni. Ez azt jelenti, hogy tudni akarja: mit jelent az esemény *a benne résztvevők számára*, hogyan esemény számukra ez az esemény, mennyiben fontos vagy nem fontos, milyen mértékben és milyen szükségletek kielégítése céljából élük át, milyen feszültségek oldódhatnak vagy halmozódnak fel általa stb. (Harré 1979). Éppen ezért a kutatónak olyan vizsgálati anyagra van szüksége, amely nagy mennyiségben tartalmaz interpretációkat.

A közvetett anyaggyűjtés jelen esetben úgy történt (e munka elvégzését Gagyí Józsefnek köszönhetem, akinek ezúton is köszönöm az önzetlen segítséget), hogy az Sz és Gy közti kapcsolatról szóló többszöri spontán és irányított beszélgetés után, preurbánus családhoz tartozó ipari líceumbeli tanulók írásban felidéztek egy-egy otthoni „beszélgetést”. Leírtak egy olyan szöveget, amely családjukban nagyon gyakori, úgyszólván mindennapos. Az előzetes beszélgetésekből már kiderült, hogy jószerivel csak

ezek a már-már ritualizálódott, minden családtag által un-
tig ismert párbeszéd-futamok ismétlődnek minden nap. A
szövegek nagyon könnyedén íródtak, bennük törlés, té-
továzás, törés nincs, terjedelmük 4—6 füzetoldal és első
pillantásra is meglepő elevenséggel, plaszticitással adják
vissza az otthoni beszélgetések nem egyszer feszült, de
ugyanakkor bizonyos játékszabályoknak szigorúan enge-
delmeskedő rituáléit. Mutatóban egyet idézek belőlük,
több mint száz társa kísértetiesen hasonlít hozzá.

„ÍGY TELIK NAPRÓL NAPRA ...”

Reggel van.

Anya: Tamás kelj fel! Tamás, kelj fel, mert hat óra!

Én: Kelek mindjárt, még csak egy percet.

Anya: Apád elment, ő is elkésett, még enni se evett.

Én: Miért tett nekem új inget?

Anya: Azért, mert a másik ingnek a nyaka mocskos!

Én: Annak az ingnek a nyaka nem volt mocskos!

Anya: Tamás, esment ne kezd az ellentmondásokat, jó-e?

Én: Jó, jó, jó.

*Anya: Én megyek a disznóknak adok enni. Te nehogy
macskamosdást csinálj, mint ahogy szoktál! Hanem
mosakodj meg és moss fogat! Mert ha nem, mikor
béjövök megvizsgálom!*

Én: (esmen csak a fogmosás!)

(Anya bójövelete után:)

*Anya: Tamás, a mosógépet meg kéne hordd! Legalább
annyit csinálj, mielőtt elmennél.*

Én: Ez a vider nem elég, adjon még egy vidret.

Anya: Nem! Elég!

Én: (Esmen már okoskodnak.)

*(A mosógépet meghordom vízzel és bemegyek a
házba.)*

Anya: Gyere, moss kezet, és ülj le enni.

Én: Én egyszer megmostam, most nem mosom meg.

*Anya: Mosd meg, mert, mert ma eléveszem a nádpálcát,
mert már el vagy menve, nem lehet neked paran-
csolni! Hagyd el, mert apád hazajön, és neki meg-
mondom, hogy nekem nem fogadsz szót!*

Én: Jó, jó na, jó!

Anya: Ülj le, s egyél! Még van idő, fél hét.

Én: Kapcsolja bé a rádiót, nehogy ne járjon jól az óránk és elkéssék!

Anya: Jó! Egyél savanyóságot es, nehogy megcsemereljél.

Én: Csak az a savanyóság ne volna!

Anya: Nyugodtan egyed csak meg, mert tudod, hogy beteg leszel enélkül.

Én: Jó! De más savanyóság nincs?

Anya: Edd csak meg, bezzeg a katonaságnál megennél mindent!

Én: A teába ismét sok cukrot tett!

Anya: Annak örvendj, hogy teszek. A tízóraidnak a pun-gája hol van?

Én: Megkeresem mindjárt.

Anya: Milyenkor jössz haza? Meddig lesznek óráid?

Én: Kettőig leszünk, ha minden jól megy.

Anya: Be tudsz menni a városba?

Én: Nem tudok biztosat.

Anya: Kéne vegyél két kenyeret. Pénz van nálad ugye?

Én: Van.

Anya: Bepakoltál a táskádba rendesen?

Én: El van rendezve minden.

Anya: Van-e nehéz órátok?

Én: Még nem tudom, melyik nehéz s melyik nem.

Anya: Az órádot feltetted-e? A bukszád nálad van-e? Meg-fésülködtél-e? Az abonamented nálad van-e?

Én: Minden megvan, anya.

Anya: Biciklivel mész-e a buszmeállóhoz?

Én: Igen. Na, csókolom. Jöjjön csókoljam meg.

Anya: Én menjek oda?

Én: Jó, jó.

Anya: Állj meg, igazítsam meg a gallérodát, nem látod, nem jól áll!

Én: Na, csókolom.

Anya: Vigyázz magadra!

(Vége).

Az ilyen szövegek olvasmányának sem utolsó, mert igen érzékletesen adják vissza az otthoni légkör hangulatát. A dialógus olvasása közben szinte magunk előtt látjuk a felek sokatmondó gesztusait, arcjátékát. Azonban még többet elárulnak ezek a szövegek az őket kitermelő

világról akkor, ha módszeres elemzésnek vetjük alá őket. Mielőtt erre rátérnék, néhány olyan szövegen kívüli tényezőt veszek számba, amelyek segítenek majd megérteni a szövegek belső jelentéseit. Ezeknek az írásban rögzített szövegeknek az „élő” változatai egy-egy családban nagyon sokszor elhangzanak, azt is mondhatjuk, hogy naponta szinte szóról-szóra megisméltődnek. A preurbánus család munkahelye, időbeosztása nem egységes rend szerint alakul, minden egyes családtag munkahelye más és más programot ír elő. Ezért az otthoni találkozások, beszélgetések száma és időtartama nagyon lecsökken, a szülő és gyerek közti megbeszélések a napi egyszeri vagy kétszeri rövid találkozásba sűrítődnek bele. A beszélgetések — kis számuk és időtartamuk miatt — elsősorban feladatkiosztásokra, utasításokra, valamint számonkérésekre, beszámoltatásokra korlátozódnak. Nagyjából mindennap ugyanazok a kérdések fogalmazódnak meg, ugyanazok az értékítéletek variálódnak különböző formákban. Sőt, többnyire a térbeli viszonyok és a beszédet kísérő gesztusok is ugyanazok. Ez a sokszori gyakorlás eredményezi egyfelől azt, hogy a párbeszédnek nagyon is „gazdaságosak” lesznek, (rövid terjedelműek, célirányosak, a felek kevés szóból, utalásokból is megértik egymást), másfelől pedig azt, hogy egy idő után az otthoni beszélgetés olyan jól begyakorolt kérdezz-felelek játékká válik, amelyet bármelyik fél bármikor szó szerint fel tud idézni. Természetesen nem tehetünk egyenlőségjelet a papírra vetett és a naponta otthon elhangzó szövegek közé. Inkább azt kell mondanunk, hogy közös a két változat belső váza, sémája. Ez a belső váz — amely nem csak a szöveg szerkezetét foglalja magába, hanem állandóan ismétlődő kulcsszavakat, hangsúlyokat, kézmozdulatokat, arckifejezéseket, testtartásokat is — naponta „feltöltődik” az éppen soros témák, környezetelemek darabjaiból. Az alapváz azonban sokáig azonos marad, legalábbis nagyon lassan változik. Meglepő, hogy a száznál több rögzített szövegben ugyanaz a belső váz mutatható ki, sőt nagyon gyakran a feltöltődések konkrét formái is szóról szóra egybeesnek. Mintha minden egyes szülő összebeszélt volna, amikor a mozizásról, a baráti kör rossz hatásáról, a zenehallgatásról, a munkakedvről és sok más neuralgikus kérdésről nyilatkozik. Ugyanilyen egybeesések természetesen a gyerek oldalán is gyakoriak.

A szövegeknek ez a nyilvánvalóan nem véletlenszerű

egybeesése készítetett arra, hogy alaposabban is szemügyre vegyem őket. Ezek a szövegek magukban hordják a család belső, intim világának egy szeletét, még pontosabban a Sz—Gy kapcsolat főbb jegyeit. Mégpedig úgy hordozzák mindezt, hogy közben bele vannak ágyazva a folyamatosan közölt kommentárokba, a szöveg felszíne mögött meghúzódó latens értelmezésekbe. Nem valamiféle „vegyszeres valóságdarabok”, hanem az adott eseményre vonatkozó értelmezések! S pontosan ez az, ami nagyon is érdekelhet bennünket: az, hogy a lejátszódó események mit jelentenek a benne élők számára. A szöveg mögötti világhoz a szöveg „testén” keresztül vezet az út, azért az elemzési gyakorlat a szöveg építkezésére, menetére irányul. A szövegben közölt háttérinformációk, a beszédeseeményről való nyílt (például: kommentár) és rejtett információk (értékelést, állásfoglalást hordozó kiemelések, hangsúlyok stb.) elemzésével megpróbálhatjuk rekonstruálni magát a valóságban lejátszódott eseményt, még pontosabban annak a belső vázát, amely behatárolja a mindennapi tényleges feltöltődéseket. Elemzésünk végső célja olyan hipotetikus modell megalkotása, amely tartalmazza az egyedi beszédeseemények mögött meghúzódó belső váz legfontosabb alkotóelemeit és azok működési szabályszerűségeit. Ha egy ilyen modellt megszerkesztünk — és feltéve, hogy jól dolgoztunk — akkor magyarázó értékkel fog rendelkezni: segítségével előrejelezni is képesek vagyunk, az adott konkrét feltételek függvényében meg tudjuk mondani, hogy miképpen fog tovább alakulni a Sz—Gy kapcsolat a preurbánus családban, sőt e modellen tanulmányozni lehet az ilyen típusú kommunikációból adódó következményeket is.

E hipotetikus magyarázó/értelmező modell megalkotásán túl a tanulmány céljának tekinti, hogy (1) értelmezze azt a háttérét és kommunikációs gyakorlatot, amely kitermelte és naponta újrafogalmazza az önálló életre kelt párbeszéd-játékot, s azt is (2), hogy megfogalmazzon néhány olyan szempontot, amelynek segítségével a preurbánus család kommunikációs világa hatékonyan elemezhető. Ez az utóbbi célkitűzés egyben feltételezés is: annak a meggyőződésnek ad hangot, hogy az SZ—Gy kapcsolat, mint esemény elemzése korántsem oldható meg a maga egészében a két fél közt kialakult viszony vizsgálatával. Másszóval: a preurbánus családban jelentkező kommu-

nikációs folyamatok megértése olyan elemzéseket is kíván, amelyek jóval túlmutatnak a család keretein. E jelzésszerű szemléleti kitekintés előtt nézzük meg röviden, hogy mit mondhatnak nekünk a leírt szövegek.

AMI A PÁRBESZÉDEK MÖGÖTT VAN

A példaként bemutatott szöveg, mint minden párbeszéd, két szálon fut. Az egyik fél mond valamit, amire a másik válaszol és fordítva. Ha azonban kissé közelebbről megnézzük, akkor azt látjuk, hogy bizony itt két különböző szálon futnak a gondolatok is. Magyarán: mindkét fél mondja a magáét, miközben a másik mondandójára nem, vagy csak alig-alig figyel. A szülő a számonkérésre koncentrálnak, addig sorol mindenféle feladatot, míg valamelyiknek a teljesítésében hibát talál, és akkor „lecsap”: jönnek a többnyire elmarasztaló jellegű minősítések. Mindegy, hogy Gy az elsőként vagy az ötödikként említett feladatnál bizonyul-e vétkesnek, mert Sz végül is az elmarasztaláshoz keres ürügyet, és a jól teljesített feladatokról szóló beszámolókat elengedi a füle mellett. Gy zárójelbe tett kommentárjait olvasva szintén azt látjuk, hogy neki is megvan a biztos véleménye mindenről, amit Sz egyáltalán szóba hozhat és számára szintén mindegy, hogy Sz miről beszél, a zárókommentár tartalma mindig ugyanaz. Mindkét fél a „nagyothalló ember” szerepét játssza el: egyrészt igyekszik minél többet beszélni, mert amíg ő beszél, addig nem áll fenn az a veszély, hogy nem érti meg a másik mondanivalóját, másrészt a másik fél szövegét sosem veszi figyelembe, és amikor ismét szóhoz jut, akkor ott folytatja, ahol az előbb abbahagyta.

Paradox módon ez az egymásra nem figyelő, végső soron egymást partner számba sem vevő beszélgetés mindennap lejátszódik, és olyan jól begyakorolt rítussá válik, amely nélkül a reggeli készülődés, az ebéd utáni feladat kiosztás vagy az esti számonkérés szinte elképzelhetetlen. Mivel mindkét oldalon lényegében ugyanaz a folyamat játszódik le, elegendő, ha csupán azt vizsgáljuk, hogy a „beszélgetés” az egyik oldalon hogyan történik. Ezt a történetet a szó tág értelmében véve, nyelvhasználatnak nevezve, a következő dolgokat mondhatjuk el: az egyén a nyelv hangzó vagy rejtett dimenzióinak a jelkészlete révén állandóan válaszol az őt körülvevő, számára

fontos környezet ingereire, mégpedig oly módon, hogy ezeket a rá irányuló ingereket értelmezi, elhelyezi, a maga számára tisztázza a hozzájuk való viszonyát. A nyelv használata — ebben a felfogásban — az egyént körülvevő, számára fontos Környezet elemeinek értelmezését, jelentésekkel való felruházását jelenti. A Környezet fogalmkörébe itt nem csupán a tárgyak tartoznak bele, hanem a beszédpartner viselkedése, beszéde is, az, ahogyan a másik fél a saját Környezetéhez viszonyul. Erről az egyén által végzett (ösztönös vagy tudatos) értelmező tevékenységről egy nagyon fontos dolgot kell elmondanunk: bárhol, bármikor, bármilyen formában is játszódjon le, mindig van egy úgynevezett „közösségi kontextusa” ami azt jelenti, hogy saját viszonyulásaink alapszerkezetükben egybeesnek még mások viszonyulásaival (tehát mindig vannak a miénkhez hasonló viszonyulások) és a saját viszonyulásunk *mindig* a mások viszonyulásainak erőterében történik. Ösztönösen és/vagy tudatosan mindig egy ilyen közös viszonyulási háttér előtt oldjuk meg saját értelmezési feladatainkat. Ha érzékeljük azt, hogy saját viszonyulásunk alapvonásaiban egybeesik ezzel a közös háttérrel, akkor teljesül a közösségben élés egyik elemi feltétele! A szaktudomány a megélt életesemények szimbolikus integrálásának nevezi ezt az egymáshoz igazodást. Ezzel a kérdéskörrel az etológiai alapozású kommunikációtudomány foglalkozik. Részletesebb ismertetésére sajnos itt nem térhetünk ki. A tanulmány gondolatmenete szempontjából annak a hangsúlyozása fontos, hogy az egyén egy időben több, de mindenképpen kis számú közösségben képes kielégíteni ezt az alapvető kommunikációs igényét, és egy-egy közösség (legyen az család, baráti kör, munkahelyi társaság, szomszédság, pár tagot számláló házi rómi-klub, elszánt focidrukkerek hada vagy bármi más) csak annyiban fontos számára, amilyen mértékben teret ad a személyes életesemények lereagálására. Minden egyes ilyen közösségnek megvan a maga sajátos intím „nyelve” (tulajdonképpen ennek alapján nevezünk egy-egy társas organizációt közösségnek), amely kettős szerepet tölt be: a sejtmembránhoz hasonlóan védi a benne lévőket a külső világtól, amennyiben e nyelv szabályai szerint értelmez minden kívülről jövő ingert (Goffman 1978) és ugyanakkor az adott határokon belül autonómiát, szabad mozgást biztosít (Eliade 1939).

Az elmondottakból az is következik, hogy ha egy közösség tágabb értelemben vett nyelvhasználatát megvizsgáljuk, akkor választ adhatunk arra a nagyon sokszor felmerülő kérdésre, hogy egy közösség mennyiben közösség és mennyiben annak csak a látszata! Ez a kérdés különösen ott vetődik fel, ahol formális keretek, vagy valamilyen más, nem spontán erők hoznak létre egy-egy úgynevezett „közösséget”. Ilyen a család is, amelyet a társadalom alapegységének, végső soron ma a legfontosabb kisközösségnek tartunk, amely korántsem spontán képződmény. Az elemzésnek arra a kérdésre kell választ adnia, hogy mennyiben közösség a család, mennyiben képes teret biztosítani a családtagok egyéni életeseményeinek szimbolikus integrálásához.

Ha a szülő oldaláról nézzük a beszédeseményt, akkor azt látjuk, hogy több síkon is nagyfokú autonómiával rendelkezik. Ő az, aki megválasztja a beszélgetés helyét és idejét, ő kezdi és ő zárja le, sőt a menetközben tapasztalható váltásoknak is ő a kezdeményezője (kikényszerítője). Amikor a szöveg számára kényelmetlen irányt vesz, akkor akár ellentmondást nem tűrő lezárással („Ebből elég!”), akár más téma behozatalával („Igen, de azt mondd meg...”) ismét magához ragadja a kezdeményezést. Nem mellékes a térbeli (proxemikai) előny sem. Mint minden térben, a lakásban is vannak kitüntetett helyek (asztalfő, a családfő pihenőfotele stb.), amelyekbe behelyezkedve más lesz a hang, a gesztus, vagy a kiejtett szó súlya. A szülő a párbeszéd folyamán rendszerint él is ezekkel a térhasználati előnyökkel, nemkülönben azzal az életkorából és szerepbeli rangjából adódó lehetőséggel, hogy hatásos és kizárólagosságra törekvő gesztusokkal, arcjátékkal, hangsúlyokkal és más beszéd mögötti fogásokkal tegye nyomatékosabbá a mondanivalóját. Mindezt összefoglalva azt mondhatjuk, hogy a beszélés „látványos” oldalát egyértelműen a szülő sajátítja ki magának, az adott Környezetet (lakás, személyek, az éppen soros esemény elemei stb.) olyan rámenősen értelmezi, hogy ezzel szemben más természetű viszonyulásoknak nem, vagy csak alig jut hely. A maga teljességében igyekszik átfogni és uralni minden elemet, magától értetődően és határozottan értelmezi Gy minden szavát, gesztusát, ellentmondást nem tűrően mond véleményt a felszínre kerülő témákról. Csak egyvalamit nem vesz figyelembe, csak egyvalamit nem tekint egyál-

talán az adott környezet elemének: azt, ahogyan Gy viszonyul ehhez a Környezethez. Holott végső soron minden dialógusnak ez az elemi feltétele: megválaszolendő ingernek kell tekinteni a másik fél értelmezéseit. Sz értelmezéseibe azonban sosem játszik bele az, hogy Gy hogyan viszonyul a tárgyakhoz, a személyekhez, az éppen esedékes témához. Nagyon gyakran mondja ugyan, hogy „Tudom, mit gondolsz!”, de ez olyan tudás, amely éppen zárójelbe teszi Gy értelmezéseit, hiszen semmit sem kell gondolnia, mert Gy úgy is tudja már előre, hogy mit gondolhat. A „veszekedő ember” sajátos stratégiája ez: úgymond kitálálja, hogy a másik mit akar mondani, és mivel neki erre a támadó gesztusra van szüksége, hogy ő is viszonttámadhasson, ezért a partner valódi gondolatára sosem kíváncsi. Megalkotja magának a „támadó” képét, és csak azzal foglalkozik. Míg veszekedni akar, addig csak ezt teszi, hiszen ha valóban odafigyelne a másik mondanivalójára, akkor esetleg megszűnne a veszekedés alapja!

A maga oldalán, nyilván sokkal kisebb terjedelemben és burkoltabb formában Gy is így oldja meg a Környezet értelmezésének gondját. Ő sem hajlandó belépni Sz értelmezéseinek „utcájába”, úgymond tudja ő, amit tud, és folyhat tőle a szülői szöveg. A zárójeles kommentárok sommás ítéletei egyértelműen ezt az alapállást fogalmazzák meg, mint ahogy a beszélgetés ellenében működő kibúvási, témaelaterelési műveletek mögött is Sz viszonyulásainak figyelembe nem vétele húzódik meg. E tanulmány keretében nincs tér arra, hogy részletesebben is foglalkozzunk e következetes egymásra nem figyelés kommunikációs feltételrendszerével és követelményeivel, csupán csak jelezhetjük azt, hogy mindkét beszélőnél jól kimutatható egy-egy úgynevezett „kommunikációs zár” működése, amely következetesen kiiktatja a beszédpartner értelmezéseire való ráhangolódást. Ilyen zárlatok működését a kérdésben illetékes szakirodalom sok területen kimutatta, a meglepő csak az, hogy a legbizalmasabbnak tartott és a legbiztonságosabbnak látszó kommunikációs térben, a családban is jelentkezhettek. Ahol ezek a záruk megjelennek, ott igen kevés esély marad arra, hogy a személyes életesemények szimbolikus integrálódása végbe mehessen.

Mint említettem, sokban hasonlít mindez a veszekedések világához, azzal a nem csekély eltéréssel, hogy ott a

vitázó felek mindketten a maga teljességében megteremthetik azt az illúziót, hogy a dolgokat kellőképpen értelmezték. Mindketten úgy érezhetik, hogy igazuk van. Mindkét kép azért illúzió, mert itt is jól működnek a másikkal fél értelmezéseit kizáró kommunikációs korlátok, de ezt senki sem veszi észre. Az Sz—Gy párbeszéd ennél valamivel rosszabb változatot képvisel, mert itt a kapcsolat aszimmetrikus: a már idézett térbeli, gesztikulációs és egyéb előnyök kihasználása révén gyakorlatilag csak Sz-nek van esélye arra, hogy megteremtse a maga számára az életesemény szimbolikus integrálásának illúzióját. Gy-nek egyszerűen nincs lehetősége, hogy az adott Környezetet — hangosan — valamiképpen is értelmezhesse. Nem építhet ki egy saját világot, és nem rakhatja helyére benne a dolgokat. Ez az aránytalanság paradox módon csak megerősíti a párbeszéd mindennapos játékát, hiszen Sz következetesen abban az illúzióban él, hogy ezek a beszélgetések számára kielégítőek, s közben állandóan az az érzése, hogy nem érte el a célját, Gy-vel még többet és még gyakrabban kellene beszélgetnie. Az egyedi beszélésemény pillanatnyi kielégülést hoz, de hosszabb távon a beszélés hiányérzetét termeli. Lehet, hogy ezek a párbeszédnek néha valóban sikerülteknek látszanak, azonban a család, mint közösség működése szempontjából nagyon sokszor nem felelnek meg a valós igényeknek. És elsősorban azért nem, mert nem csupán a modern társadalmakra jellemző generációs válságról (Mahler 1986) van szó! Ha csak a „megszokott” nemzedékek közti konfliktus állna a párbeszéd mögött, akkor nem épülhetne ki a jelzett erős aszimmetria, és Gy nem szorulna teljesen háttérbe, mert Gy számára az adott „nemzedéki szerepen” belül jócskán adódna mozgástér, kialakíthatna egy saját világot. Itt azonban sokkal többről van szó, mégpedig kultúráváltásról: olyan állapotról, amelyben Gy viselkedése — legalábbis Sz szemében — a család egészének működési módjára, szerepmegosztására, végső soron Sz identitástudatára kérdez rá. Ezt a szerepet pedig Sz semmiképpen sem tudja megemészteni csak elzárkózással, kirekesztéssel, a támadó inger távoltartásával vagy zárjelbetételével. A többféle módszer közül a preurbánus családban Sz a kizárásos módszert választja. Kommunikációs szempontból valamit nyilván tennie kell, hiszen Gy viselkedése olyan erős kihívás, amelyre csak a zavaró inger

zárójelbe tételével vagy önmaga megváltoztatásával válaszolhat. Természetesen nem az utóbbit választja, mint ahogy a maga során Gy is a zárójelbetétel manővereit választja, ha alkalma nyílik rá. De mivel nincs esélye arra, hogy a családon belüli kommunikációs események irányításában neki is jelentős szerep jusson, a figyelembe nem vétel, az elhatárolás egész gyakorlatát csak akkor alkalmazza, ha kényszerítik rá (a bemutatott párbeszéd pontosan ilyen kényszerítés). Egyébként arra törekszik, hogy az Sz-re irányuló „bekebelező” kommunikációs gyakorlatot olyan közösségekbe vigye át, amelyekben az események szimbolikus integrálása számára is megadott (főként kortárs csoportok, bizalmas felnőttek stb.). Itt már lehet is, érdemes is Sz-ről beszélni s nem azért, mert el lehet verni rajta a port, hanem azért mert az értékek, normák, cselekvések olyan szövege előtt végezheti a saját értelmezéseit, amelynek áramköreiben minden megtalálhatja a maga helyét. Ez pedig olyan igény, amelyet valamilyen kommunikációs térben (közösségben) ki kell elégítenie. A várossal való kapcsolata, a város terébe való részleges belépése teszi lehetővé, hogy ezt az alapvető igényt a család határain kívül kielégíthesse.

KAPCSOLATOK HÁLÓJÁBAN

A jelenség felvázolása után az a kérdés következik, hogy mindez miért alakul így? Kézenfekvőnek látszik az a feltevés, hogy ha egy adott családtípus működésében gondok jelentkeznek, akkor azok okát magában a családban keressük. Ezt a gondolatmenetet hívja életre azoknak a családszociológiai munkáknak a sokasága is, amelyek mögött szemléleti alapelvként az „A család a társadalom alapegysége” jelszó áll. Ez az állítás sokféle elméleti fejtegetés és felmérés nyomán fogalmazódott meg, az érvek között nem kis szerepe lehetett annak a hétköznapi tapasztalatnak, hogy a család térben, időben, működésében a legjobban körülhatárolható társadalmi kiscsoport (a tagokat vérségi és jogi kötelezettségek fűzik egymáshoz, egy gazdasági egységet képeznek, munkaerejük, időbeosztásuk kölcsönösen kiegészíti egymást és a kooperáció foka rendkívül magas, másoktól elhatárolt térben élnek stb., stb.). Ezek a kézzelfogható bizonyítékok nem kis mértékben játszottak közre abban, hogy a család a róla gondolkodók

szemében rendkívül zárt, önmagát szabályozó entitássá váljon. Az így kiépült ideális kép hamar a valóságos család helyére lépett, tipológiák sora született, amelyek az ideáltípustól való távolság mértéke szerint osztályozzák egyik vagy másik kultúra családtípusait. Megszületnek a család-funkciók (család az, amely... biztosítja a biológiai és kulturális folytonosságot, mintegy előjegyzí az utódok társadalmi szerepeit, kielégíti az érzelmi szükségleteket, kontrollszerepet gyakorol, és a tagokat egy gazdasági egységbe fogja össze — Szczepański felosztása, idézi Mihut 1985), mások leírják a család mint rendszer működésének modelljét stb.

Disszonáns hangként ellenkező vélemények is megfogalmazódtak, a vélemények lassan egy ellenkező pólust alakítottak ki: a család egyre kevésbé tölti be az előbb felsorolt funkciókat, általános válságban van, úgymond dezintegrálódik. Sok szerző művében ez egyben társadalomkritikai érvként fogalmazódott meg. Nem maradtak ki a hangváltásból a szaktudomány művelői sem, mondván, hogy nem a család a társadalom alapegysége, hanem a kapcsolatháló! Az egyén egyidőben több kisközösséghez tartozhat (baráti kör, szabadidős foglalkozási csoport, hobby-kör, szomszédság, utazótársak stb.), minden ilyen közösségnek, akárcsak a családnak megvan a maga sajátos belső világa, szereprendje, nyelvhasználata. Ezek a közösségek lassan átveszik azoknak a funkcióknak a jórészét, amelyek még pár évtizeddel ezelőtt a család hatáskörébe tartoztak. Az egyedi ember több, de viszonylag kis számú ilyen kapcsolatháló csomópontja lehet (ezek közül egyik a család), és mindennapi élete ezeknek a hálóknak a szövete előtt formálódik. (Boissevain-Mitchell 1973).

Ez a szemlélet nyilván sokkal többet mond annál a publicisztikai ízű sajnálkozásnál, amely a család mai helyzetével kapcsolatosan terjedőben van, hiszen a kapcsolathálók kutatói kézzelfogható válaszokat adnak a társadalomban való élés kérdéseire. A járható út végül is a két sarkított vélemény között lehet valahol. Nem azt kell vitatnunk, hogy a család a társadalom alapegysége-e vagy sem, hanem sokkal inkább azt, hogy *a család ma miként társadalmi alapegység!* A válaszok — minden valószínűség szerint — egy skálán helyezhetők majd el, ahol mindkét végletre és a többféle átmeneti fokra egyaránt találunk majd példákat.

A preurbánus család helyzetét vizsgálva a felvetett kérdések egytől-egyig jogosnak tűnnek. Látszatra tökéletesen illenek rá a Szczeпаński-féle funkciók, közelebről nézve viszont azt látjuk, hogy e funkciók jó része ma már más kapcsolatháló csomópontjain érhető tetten. Gondoljunk csak arra, hogy a család feladata lenne a kulturális folytonosság biztosítása, az anyanyelv átadása, az adott kultúrára jellemző értékekre, normákra, viselkedésmintákra való ránevelés. Nem kell külön vizsgálatokat végeznünk, elegendő, ha a környezetünkben fellelhető preurbánus családokra gondolunk és máris sok bizonyítékot gyűjthetünk a normatív felfogás ellenében. Mintha ma mindez másképp alakulna! Sz nap mint nap tapasztalja, hogy Gy úgymond „kibújik” minden alól, amit ő neki átadni szeretne. Sőt, az otthoni világot is megpróbálja átalakítani, rendszerint kevés sikerrel. Beszédmodora, időbeosztása, öltözködése, kapcsolatkultúrája, felfogása egy „más” világot képvisel. A családon belüli konfrontáció ezért nem ok, hanem okozat, bár ez a családtagokban rendszerint nem tudatosodik. Nézzünk meg néhány szemléletes példát, amelyek egyúttal felelevenítik a preurbánus család belső légkörét is.

A VÁLTOZÁS VONZÁSÁBAN

A preurbánus család látszólag nem különbözik a szoros értelmében vett urbánus családtól, a felszín mögé pillantva azonban hamar észrevehető, hogy a városi életformát csak most kezdi gyakorolni. Amit vállalt és meg kell tanulnia, az gyökeresen különbözik mindattól, amivel a falu világa a szülőket még felruházta. A családtagoknak egyenként más és más elfoglaltságuk van, s azok más és más térben, más és más időbeosztás szerint alakulnak. Nagyjából mindenki ugyanannyi ideig van távol, az egyes foglalkozásokat a családtagok egymástól függetlenül végzik, egyik a másik munkájába tér- és időbeli korlátok, valamint megfelelő szakértelem hiányában nem is tud beleszólni. A falu munkavilágára jellemző hierarchikus munkarend (Popescu 1986) érvényét veszti, mert itt a szülő és a gyerek foglalkozása lassan egyenrangúvá válik. Mindkettő önálló életet él, a kooperáció és a függőség nem egymás között, hanem más és más személyek irányában jelentkezik (a munkahelyen: felettesek és beosztottak, az

iskolában: pedagógusok és osztálytársak, iskolatársak). Ezt az egyenlőséget már jól érzékeli Gy is, sőt igyekszik a családi élet más területeire is kiterjeszteni. Szeretné elérni például azt, hogy a család rendelkezésére álló lakótérből ő is olyan mértékben részesedjen — a használat és a berendezés módjában egyaránt — mint Sz; ösztönösen igényt formál arra, hogy időbeosztását, viselkedésmódját illetően őt is önálló családtagnak tekintsék. A „Mindent megadunk neked, fiam!” szövegei helyett arra van szüksége, hogy lehetőleg mindenben egyenrangú partnereként tekintsék. A fel-le irányú függőségi kapcsolatokon nevelkedett szülő ennek a szerepegyenlőségek a kísérletét sem nagyon tudja elviselni, még akkor sem, ha beismeri ezek jogosságát. A „tőlem tanulni”, „engem követni”, „az én árnyékomban alakulni” érzése olyan kulturális paradigma, amely a család terében tett minden lépését behatárolja. Jelentkezik ez a beállítódás a szülő minden szavában, mozdulatában, a családtagok életvitelének meghatározásában és szabályozásában és általában a család működésének minden olyan területén, ahol az emberi viselkedésnek kommunikatív értéke van. A példaként bemutatott párbeszédben az aszimmetria nem azért jön létre, mert Sz mindenképpen parancsolni akar, hanem azért, mert számára ez a természetes, kulturálisan rögzült magatartás. Más kérdés az, hogy ez a belső aszimmetrikus váz igen-igen kényelmetlen formában ölt testet. Ha jól belegondolunk ez nem is lehet másként, hiszen az az életvilág, amely korábban konfliktusmentesen és hatékonyan működött, a városiasodás folyamatába való belépéssel párhuzamosan darabokra töredezik. A város kommunikációs tere sok esetben szimmetrikus kapcsolatokat diktál, és paradox módon ezt meg is valósítja, akár a kölcsönös mellébeszélés árán is. Sz eljátszhatja a maga megnyugtatóra, saját énképe mindennapi megerősítésére az aszimmetrikus kapcsolatot — mint láttuk, ezt meg is teszi, sőt napi rituálé rangjára emeli —, de élővé, hatékonyá tenni nem tudja.

Természetesen tévedés lenne azt hinni, hogy a Gy befolyásolására irányuló kulturális paradigma valamiféle véletlenszerű, önálló kulturális relikvia. Ha ilyen egyedi múzeális darab volna, akkor nem lehetne ilyen következetesen működtetni. Azért ilyen erős a befolyása, mert egy, a szó szoros értelmében vett kommunikációs rendszer

elem, olyan rendszeré, amely a maga egészében ma még kimutatható, nemcsak a falu világában, hanem a városi térben élő preurbánus család idősebb generációjának viselkedéskultúrájában is. A népi kultúra tárgyainak eltűnésével már régóta számolnak a kutatók. A mentalitás, a kommunikációs gyakorlat, a közösség életét szervező kulturális paradigmák továbbélésének feltérképezésével még adósak vagyunk (lásd ezzel kapcsolatban Constantinescu 1986, Popescu 1986). A preurbánus család természete ilyen megközelítés nélkül aligha fejthető meg. Nézzünk meg néhány adalékot ezzel kapcsolatban is.

KÉT KOMMUNIKÁCIÓS VILÁG

A neves francia kutató, Greimas tárgyalja egyik tanulmányában (Greimas 1978) az archaikus és a modern társadalmak közti eltéréseket. Arra a következtetésre jut, hogy a kettőnek a kommunikációs világa gyökeresen különbözik egymástól. Az archaikus típusú közösségeket úgynevezett „zárt szociolingvisztikai struktúrák” jellemzik. Ez a kifejezés arra utal, hogy egy beszédeseményben például (lehet ez, mondjuk, egy utcai találkozás) az alapvető formulák sora, a hangvétel, a témakezelés, a váltások fordulata, a beszélgetés fő iránya és terjedelme nagyjából egy jól begyakorolt eljárás (paradigma) szerint alakul. Az adott életvilágban, adott hely és szereplők esetén, a beszédesemény mindenki által ismert, mindenki által gyakorolt szabályok szerint megy végbe. A találkozás nem jelent a résztvevők számára gondot, jól körülhatárolt és biztos háttértudásuk van a szembenálló félről, a beszédesemény folyamán nem történnek olyan dolgok, amelyek a felek valamelyikének éntudatát kimozdítanák a helyéből. Ezzel szemben a modern társadalmakban az egyén úgynevezett „rugalmas szociolingvisztikai struktúrákba” kénytelen beleilleszkedni. Ami azt jelenti, hogy a beszédesemény folyamatában kell kialakítani a másik féllel kapcsolatos háttértudást, és közben arra is vigyáznunk kell, hogy a másik fél rólunk olyan képet alakítson ki, amely nekünk megfelel. A beszédesemény menetében alakul ki az, hogy ki kicsoda! A végeredményért „meg kell harcolni”, és ez a törekvés nem mindig jár kedvező eredménnyel. A városi térben másoknak a rólunk alkotott képe egyébként is változó (szemben a falu világával, ahol mindig mindenki

„ugyanaz”), más és más ember más és más találkozásokban másként láthat minket. A nyílt szociolingvisztikai szabályokat pedig nem könnyű megtanulni. Különösen annak nem, aki gyerekkorában a világban való élesnek egy teljeseen más változatát sajátította el (ilyenek például a preurbánus családok szülői). Ezzel szemben a preurbánus családok gyerekei, akiknek alakulása egyidőben folyik a kétféle kommunikációs világban, úgymond belenőnek e nyílt szociolingvisztikai struktúrák egy részébe, s különösen hamar elsajátítják a kortárs-csoport által éltetett/for-galmazott kommunikációs eljárásokat. S bár az otthoni hatás esetenként nagyon erős, a szülőkhöz képest már egy jól kimutatható „átmeneti fázist” képviselnek.

A két kommunikációs világ találkozása több szempontból sem eredményezhet hatékony egymásra figyelést. A preurbánus családokban e találkozásból fakadó gondok két csomópontba sűrűsödnek, s mindkettőt az átmeneti helyzet természetes következményének kell tekintenünk. Az egymásra találás egyik akadálya az, hogy a család kommunikációs terében a városról hozott kommunikációs stratégiák Sz miatt nem működhetnek, érvényességük a család keretein belül nem igazolódhat, s úgymond „de-viáns” viselkedésként könyvelődnek el. Itt elsősorban nem az Sz-t irritáló „odavetett” szavakra, nemtörődömségre utaló vállrándításokra gondolok, hanem arra, hogy Sz számára ösztönösen idegen — és elfogadhatatlan — a megnyilatkozásoknak és általában a kommunikációs viselkedésnek a képlékenysége, változékonysága, viszonylagos-sága. Az, hogy a falon ma ez van és holnap amaz lesz, egyszer így beszélünk az iskoláról máskor úgy, egyszer ez a fontos, máskor amaz stb., stb. Sz szemében mindez csak rendszertelenség, meggondolatlanság, holott valójában minden ilyen kijelentésnek, gesztusnak valahol egy családon kívüli körben (ilyen több is lehet) megvan a maga értéke, helye, relevanciája. Nagyon sokszor az a benyomása, hogy a város kommunikációs világához tartozó minden megnyilvánulás — a falu szemszögéből nézve — múltékonny, átmeneti, efemer jelenség. Nem rögzül időtlen, szimbolikus értékű tárgyakra, nem horgonyzódik le egy változatlan környezet elemeibe, nem kötődik szorosan fétisként tisztelt személyekhez és szerepekhez. Nem véletlen, hogy így látja, hiszen az az életvilág, amely a

kommunikációs viselkedéseket kitermeli és fenntartja, időről-időre változik, s ha nem változik magától, akkor az egyén maga változtatja meg (kicsereéli vagy felújítja a lakberendezést, utazik, zenében és képekben állandóan új anyagokat keres). A rugalmas szociolingvisztikai struktúrákban való lét elsősorban képesség, és mint ilyen, az egyénre való folyamatos rákérdezés igényét termeli ki. Metaforikusan szólva: a város kommunikációs terében élve állandóan próbára kell tennünk magunkat ahhoz, hogy azok lehessünk, amik vagyunk. Az ebbe a struktúrába belenövő fiatalok számára a preurbánus család légköre állóvíz, amelyben nem lehet készítéseket előhívni, vagy ahogyan ők maguk oly sokszor leírják: „semmit sem lehet tenni”. És valóban van ebben valamilyes igazság, amennyiben a montázsfallak készítésébe a szülő beleszól, a zenét sokszor le kell halkítani, nem könnyű kijárni az utazást sem, maguk a szülők pedig egyáltalán nem szolgálnak készítéséért, önmegfogalmazást sürgető ingerként használható anyagokkal. Az otthoni légkörben így kialakult kommunikációs tehetetlenség nem jó tanácsadó, a szülőkkal való kapcsolat kialakítást gyakran fölöslegesen is megnehezíti. A bajok egyik csomópontját tehát itt kell keresnünk: Gy számára a preurbánus család életvilága egyszerűen nem kommunikációs tér úgy, ahogyan kommunikációs tér az osztálytársak köre, a kora reggeli utazótársaság vagy a szűkebb haveri kör.

A kapcsolatteremtés során felvetődő gondoknak a másik csomópontja Sz oldalán keresendő, és szintén a változások nyomán kialakult kényszerpályák működésére vezethető vissza. A falu világából magukkal hozott kommunikációs gyakorlat a családon belül már nem működtethető zökkenőmentesen, mint ahogyan a család terén kívül sem (gondoljunk csak arra, hogy a példaként bemutatott aszimmetrikus kapcsolat is milyen nehezen tartható fenn). Többek között azért, mert a falu kommunikációs gyakorlatának legfontosabb vonása — a fizikai és a szociális térben való „fölordottság” — az urbanizációs életforma térhódításával párhuzamosan eltűnik.

A jelentésekkel megterhelt, a kommunikáció közös élmény- és tudáshátterét képező Környezet lassan megszűnik Környezet lenni vagy úgy, hogy a családok városra költöznek, vagy pedig úgy, a foglalkozás és a térhasználat

megváltozásával egyre kevésbé nyílik alkalom ennek a tudásnak a mindennapi újrafogalmazására, a Környezet beélése esetlegessé, véletlenszerűvé válik.

A kommunikációs gyakorlat torzulása pedig ott következik be, hogy a környezetben való föloldottságnak ez az igénye — mint alapvető kulturális paradigma — továbbra is megmarad (az egyén az új környezetbe kerüléssel még korántsem változik meg!), de a megváltozott életvilágban csak egy szűk területen lehet azonnal folytatni ezt a gyakorlatot: a személyközi kapcsolatok világában. A várost, mint fizikai teret nem lehet a maga egészében és olyan intenzíven beélni, mint ahogyan azt a falu terével a szántó-vető ember tette, ezért *a tágabb környezetben való föloldódást a személyekben való föloldódás igénye váltja fel.* A preurbánus család elszánt küzdelmet folytat azért, hogy akár a szomszédság, akár a rokonság, akár a munkatársak vagy a falun maradt ismerősök körében megteremtse azokat a „modelleket”, amelyek a mindennapi cselekvések, feladatok megoldásában hivatkozási keretként, a tények elhelyezésének szöveteként működtethetők. Nyilvánvaló azonban, hogy a futó találkozások, az ünnepi együttlétek, a hazalátogatások vagy akár a szabadidős foglalkozások nem teremthetnek kellő alapot egy ilyen közös élmény- és tudásháttér megteremtéséhez. Ez csak akkor volna lehetséges, ha ezek az egyének egy közös életvilághoz tartoznának, együtt dolgoznának, ha életvitelük egymás számára nyitott könyv lehetne. Ez persze nincs így, nem alakulhat így, a városi életforma (az urbanizációs folyamat) ezzel épp ellentétes irányú folyamatot éltet. Az igény azonban nagyon erős és a preurbánus családban pontosan a gyerek válik ennek a fölérősödő igénykielégítésnek az első áldozatává. Ő az, akiről mindent tudni akarnak, aki nem elég őszinte, aki elhallgat dolgokat, aki nem akar beszélni, aki nem mondja el a terveit és ki tudná felsorolni azt a sok-sok panaszt, amit akár egy szülői értekezleten, vagy családlátogatás alkalmával is összegyűjthetünk. Ennek a felfokozott elvárásnak Gy akkor sem tudna eleget tenni, ha valóban a kitérülködésre összpontosítana, hiszen a nap jó részében annyira más világban él, hogy azt szavakban visszaadni gyakorlatilag nem lehet. Legalábbis nem olyan formában, hogy abból Sz és Gy számára közös élményháttér alakuljon ki. A szülő

felfokozott „fölordódási” igényét egyedül egyébként sem elégíthetné ki, és erre a helyzetből eredő korlátra még ráépül az, amit az előző lapokon mutattam be: a család kommunikációs világától való részleges elzárkózás.

BÜVÖS KÖR?

Az eddig elmondottakból az tűnik ki, hogy az Sz és Gy közti kommunikációs események furcsaságai elsősorban objektív okokból, a kétféle kommunikációs gyakorlat összeférhetlenségéből táplálkoznak. Mindkét változat — ön maga működtetésének bebiztosítása érdekében — elzárkózik a másiktól. Ha pedig a helyzet azt írja elő, hogy két ilyen, egymástól eléggé különböző kommunikációs gyakorlat állandóan „egy fedél alatt éljen” (erre a változatra ad egyértelmű példát a preurbánus család!), akkor a meglévők mellé további zárlatokat hív elő az, hogy mindkét gyakorlat a másik ellenében védekezési mechanizmusokat, kiiktatási stratégiákat termel ki. Az elsődleges zárlatokra tehát továbbiak épülnek rá, és ebből az akadályhalmozódásból áll össze az a feltételrendszer, amely az Sz—Gy közti kölcsönös „mellébeszéléseket” naponta újra és újratermeli.

A folyamat természetes és objektív voltát több okból is fontos hangsúlyozni. Mindenekelőtt azért, mert Sz és Gy egyaránt gyakran gondol arra, hogy a másik fél „szándékos rosszindulattal viseltetik irányában”, egyenesen öellene teszi, amit tesz. Holott elsősorban nem ez áll a dolgok mögött. Hiszen mindkét fél egy-egy életvilág és” az azt fenntartó kommunikációs gyakorlat alapján próbál cselekedni. Nem is annyira szembenállásról van itt szó, hanem sokkal inkább arról, hogy egy törvényszerű kultúraváltási folyamat skáláján Sz és Gy két különböző stádiumot foglal el. Az idő Gy-nek dolgozik, ő az, aki pár lépéssel közelebb áll a valószínűleg több generációt átfogó változás végkimeneteléhez.

A kérdés most már csak az, hogy valóban egyféle ördögi körrel van-e itt dolgunk, vagy meg lehet állítani a kölcsönös mellébeszélések magas fokon ritualizálódott játékat? Valószínűnek látszik, hogy a folyamat természetének fölismerése sok preurbánus családban valamelyest enyhítene a konfliktusok élességén. S fölismerésről beszélve elsősorban nem egyéni belátásokra gondolok, ha-

nem inkább a miértek-nek a végiggondolására. A kommunikatív viselkedés ugyanis soha nem csupán egyéni gesztus, hanem mindig egy közösségi jellegű kommunikációs gyakorlat része, egy olyan gyakorlaté, amelynek — metaforikusan szólva — „foglyai” és ugyanakkor teremtoi vagyunk. A preurbánus család sok-sok furcsa helyzete és megoldandó gondja éppen abból adódik, hogy „közösséget játszik” a különböző közösségekhez tartozó családtagokkal és ugyanakkor nem képes valamiféle „felettes nyelvhasználatba” beleolvasztani mindazt, ami az egyes családtagokkal az egyik vagy a másik kapcsolathálóban történik. A szó szoros értelmében vett urbánus család — előreláthatólag — pontosan ezt az integrációs képességet fogja majd kialakítani. A család funkcióinak széthullásáról szóló könyvtárnyi szakirodalom után ma már egyre több szerző beszél a család reintegrációjáról (Mihut 1985). Ezek az utalások egy folyamat beindulását jelzik: bár az egyéni szükségletek jó része a család kommunikációs terén kívül elégitődik ki, mégis ki tud alakulni a családban a világban való élésnek egy olyan átfogóbb referenciális kerete, amely közös értelmezési hálóba foglalja mindazt, ami egyik vagy másik közösségben történik velünk. A preurbánus család ettől még messze áll, de útja (és preurbánus volta) kétségkívül itt ér majd véget. Ha ezt az átmenetet hosszabb és természetes folyamatnak fogjuk fel, akkor mindenképpen jogos minden olyan próbálkozás, amely ennek a jelenségkörnek a megismerésére irányul.

ÖSSZEGEZÉS

Az eddig elmondottakból kiszűrhető következtetés nem illik bele abba a képbe, amelyet a köztudat a családi konfliktusokról kialakított. Ez utóbbi szerint ugyanis a nézeteltérések forrása az, hogy a családtagok egyéni érdekeit, szükségleteiket, elvárásaikat szándékosan a másik családtag ellenében próbálják érvényesíteni. S éppen mert egyéni és akaratlagos dolgokról van szó, azok felszámolhatók, megváltoztathatók akár rábeszélés, meggyőzés, akár fenyegetés útján. Továbbá pedig azt feltételezi ez a szemlélet, hogy az ilyen „kilengéseket” a család előbb-utóbb képes integrálni, és ezzel a konfliktus is megszűnik. Ahol tehát túlságosan elszaporodnak az ilyen nézeteltérések, ott vagy a szankcionálási gyakorlat szigorításával vagy pe-

dig szép szóval a dolgokat a megszokott kerékvágásba kell terelni.

Ez a szemlélet nem idegen a preurbánus családoktól sem, hiszen a szülők sokszor elmondják, hogy „Egyszer már ráncba kell szedni azt a gyereket!”, „Mindent megpróbáltam, sem a szép szó, sem a fenyegetés nem használ!”. Az ilyen kijelentések mögött álló próbálkozások azonban eleve kudarcra vannak ítélve. Az ok egyszerű: a kommunikációs konfliktus forrása nem valamiféle egyéni vagy szándékos gesztus (bár elvétve akadnak ilyenek is), hanem az, hogy Sz és Gy két külön kommunikációs életvilághoz tartozik, s mindkettőjük számára létfontosságú a valamilyen közösséghez való tartozás. A családi konfliktus tehát elsősorban ennek a két egymástól eltérő kommunikációs gyakorlatnak a feszültségekkel terhes érintkezése. Sz és Gy egyaránt képvisel itt valamit, szavaik, viselkedésük, gesztusaik mögött más és más közösség más és más nyelvhasználata, értékrendszere stb. áll. A család — bár formálisan meg tudja teremteni az együvértartozást — nem rendelkezik olyan felettes értelmezési kerettel, amelynek optikájából ez a két egymásnak feszülő rendszer feloldható, egymásnak megfeleltethető lenne. Csupán metszéspont tud lenni és ebből kifolyólag permanens kommunikációs konfliktusok színtere.

Mivel az egyik vagy a másik fél mögött álló közösségekről már sokmindent elmondtunk, nézzük meg most röviden azt, hogy miképpen közösség a preurbánus család, vagy ahogyan az a bevezetőben megfogalmazódott: miként a társadalom alapegysége. A közösségekről általában azt mondhattuk el, hogy kiépítenek egy úgynevezett „saját” világot és a tagok mindennapi viselkedéséből, szavaiból, gesztusaiból, gondolataiból stb. áll össze az a tágabb értelemben vett nyelv, amely kettős funkciót tölt be: életeret ad a tagok számára a „működéshez”, és ugyanakkor körülhatárolja, védi őket, amennyiben a külső világból érkező ingereket átfordítja a közösség számára. Minden ilyen közösség és a hozzá tartozó nyelv is bejár egy fejlődési utat: kialakul, megszilárdul, majd egy idő után széthull, elemeiből más nyelvek, más közösségek alakulnak ki. Egyidőben sok ilyen közösség létezik, egyik felváltja a másikat, az egyén pedig szükségszerűen kell legalább egyhez tartozzon ahhoz, hogy éntudása (identitása) valamennyire is szilárd alapokon álljon (egyénként

rendszerint több közösséghez is tartozik, eltérő mértékben). Csak társas organizációban lehet „valaki”, és ezt a közösségben élelt meg kell teremteni még akkor is, ha csupán a képzeletre vagy az emlékezetre, illúziókra szorítkozik. A közösségben élés kommunikációs aktivitást jelent, egy Környezet elemeinek mindennapos értelmezését, végső soron önmagunk folyamatos újrafogalmazását.

A család — legalábbis a kutatók elképzelése szerint — ilyen primér közösség volt és kellene legyen ma is. Olyan formálisan is rögzített kapcsolatháló, amely tagjainak nap mint nap biztosítja — mégpedig rendkívül gazdaságosan, mind idő-, mind energiabefektetés szempontjából — az éntudat újrafogalmazódását. Mint láhattuk, a preurbánus családban a dolgok nem éppen így történnek. Kommunikációs kapcsolatok vannak, ezek azonban elvben igen sokfélék lehetnek. Az alább következő magyarázómodellel azt szeretném érzékeltetni, hogy a kommunikáció ténye — az, hogy Sz beszélget Gy-vel — még önmagában nem feltétlenül pozitív dolog, és azt is, hogy amit kívülről hatékony kommunikációnak látunk, az belülről nézve nem mindig bizonyul annak.

A Környezethez való viszonyulásokat és ezen belül a másik féllel kialakított kapcsolatokat (a továbbiakban csak ezekről lesz szó), két csomópont köré sorolhatjuk be. Képletesen szólva: a mágnes erővonalaihoz hasonlóan két pólus köré sűrűsödnek. Egyfelől (legyen ez A. típus) az olyan kapcsolatok, amelyek az Én identitásának megerősítésére, alátámasztására irányulnak. Ha például Gy a délutáni vonatra várva egy „utazótársával” ellötyög két órát a mozi-ban vagy a parkban, azt identitást igazoló kapcsolatnak tekinthetjük. Gy most az, akinek tekinti magát és az együttlét hallgatólagosan megerősíti ezt a beállítódást. Másfelől vannak olyan kapcsolatok (legyen ez a B. típus), amelyek az identitást megkérdőjelezzik, vagy éppen megszüntetni igyekeznek azt. Az otthoni számonkérő párbeszédnek rendszerint ilyenek, mert állandóan azt hangsúlyozzák, hogy „te ilyen vagy, te olyan vagy”, ami zavarja Gy-t, mert meg van győződve arról, hogy ő se nem lusta, sem nem felelőtlen, sem nem munkakerülő stb, stb. Jól működő közösségben mindkét típusból van elegendő, de ugyanakkor lényeges különbség van előfordulásuk tekintetében. A megerősítéses kapcsolatok inkább rutinszerűek (jól olajozottak, periodikusan visszatérnek, implicitek,

szinte észre sem venni őket, kívülről nem is látszanak kommunikációs kapcsolatnak), míg a másik típushoz tartozók inkább egyediek, rendkívüli alkalmakhoz kapcsolódnak, és ezért sokkal explicitebbek, a beszélt nyelv szintjén is gyakran megfogalmazódnak (én ez és ez vagyok, én nem vagyok az stb.). Általában azt mondhatjuk, hogy az A. típusú kapcsolatok inkább a közösség határain belüli ingerekkel kapcsolatban alakulnak ki, míg a B. típusúakat a tágabb életvilágból érkező ingerek váltják ki.

A preurbánus család — a fenti ideális modellt tekintve — két szempontból is rendellenes helyzetben van. Részben azért, mert Sz oldalán széttöredezik a rutinszerű megerősítések világa, az életvilág átépülésével párhuzamosan (városra költözés, új munkahely, más időbeosztás és térhasználat) az identitás mindennapi újrafogalmazása szempontjából pozitív értékű kapcsolatok fokozatosan egyre inkább egyedieké, véletlenszerűekké válnak. Ennek számtalan nyelvhasználati következménye lehet, többek között ebből ered a Gy-vel való párbeszéd-játékokhoz való elszánt ragaszkodás is, ami a szétdarabolódott világ egy szeletét próbálja menteni. Mindaz, ami széleskörű és magától értetődő volt, most egy kis területre összpontosul, és állandó istápolást, nem egyszer erőszakos fenntartást igényel.

Gy oldalán másfajta helyzet alakul ki. A család keretén belül számára éppen az identitást megkérdőjelező kapcsolatok válnak rutinszerűvé. Az elvben legfontosabb primér közösségen belül olyan kommunikációs gyakorlatnak van kitéve, amely identitása kibillentésére irányul. Ennek szintén sokféle nyelvhasználati következménye van, legszembeötlőbb az elzárkózás, a kommunikációs alkalmak előli menekülés. Egyik folyamat sem természetellenes dolog, hiszen átmenetileg bárkivel megesik, hogy kipottyan a baráti körből, kitérnek a kártyatársaságból, megharagszanak rá a szomszédok stb. Nem természetes viszont az, ha ez a folyamat állandósul, legalábbis akkor nem, ha a megkérdőjelezésükre irányuló kommunikációs gyakorlatot folyamatosan vállalni kell (senki sem viselheti el ezért azt, hogy folyamatosan szidják), vagy pedig ha objektív okok folytán az egyén nem képes közösséget váltani (kommunikációs öröksége folytán ebben a helyzetben van Sz).

Nem szabad azonban ebben a szembenállásban valamilyen negatív dolgot látnunk még akkor sem, ha valóban

vannak kellemetlen „melléktermékei”. Ami a preurbánus családban életformaváltás címén történik, az szükségszerű és természetes dolog, nem sajnálni, hanem megérteni kellene. A rezignált vagy dühös elégedetlenséggel szemben talán az jelenthetne segítséget, ha kamatoztatni lehetne a hazánkban is egyre szélesebb körben művelni antropológia tárgyilagossabb és „jobbító” előfeltevésektől mentesebb vizsgálati eljárásait. Ezekre csak egy példát szeretnék mondani, ezzel is hangsúlyozva, hogy korántsem olyan fekete az ördög, mint amilyennek a falra festhetjük.

A preurbánus családban Gy olyan szerepet is betölt, amit a szakirodalom a „mediációs személyiség” címszóval jelöl (Bocher 1981). Ő az a személy, aki hidat képez két kultúra, vagy egy kultúra két alrendszere között, miközben a közvetítési folyamat eredményeként azok lépésről lépésre közelebb kerülnek egymáshoz. A mi esetünkben Gy mindennapi családban való élése a mediációs folyamat. Szavaival, gesztusaival, tetteivel Sz számára testközelbe hozza a nyílt szociolingvisztikai struktúrákban való élés gyakorlatát. Hatást persze nem abban kell lemérni, hogy Sz változik-e avagy sem, mert a közvetítés nem egy személy, hanem a személy mögött álló kommunikációs gyakorlatra irányul. Megfelelő eljárásokkal valószínűleg kimutatható lenne a falura jellemző kommunikációs gyakorlat részegységeinek önállóodása, ami — többek között — ennek a mediációs gyakorlatnak is a következménye. Ugyanakkor a mediáció fordított irányban is érvényesül. Ezzel a példával csak azt szeretném igazolni, hogy az újabb megközelítési szempontok más és más oldalát mutatják a preurbánus család sokarcú világának. Bármilyen irányból közeledünk is hozzá, azt látjuk, hogy ez a világ, a „már itt nem és még ott nem” állapota nem megkövült ellentmondások tárháza, hanem maga az élő, eleven változás. A kutató szemszögéből nézve még „jó” helyzet is, hiszen az átmenet kommunikációs „csetepatéiban” mindkét fél sokkal fedetlenebbül mutatja önmagát. Tartozunk változó életvilágunknak azzal, hogy ezt az esélyt egy hatékony elemzési keret kidolgozására felhasználjuk.